

Lezárás dátuma: 2022. március 24.

Jelige: áramlat

Szóhatárok jelölése heterográf írásmód esetén

„A nyelv, ha valóságos lényegében fogjuk fel, szakadatlanul és minden pillanatban elmúló valami. Ha meg is marad az írás segítségével, mindig csupán tökéletlen, múmiaszerű megőrzéséről lehet szó, melynek megint csak arra van szüksége, hogy e megőrzés mellett megkíséreljük érzékelteni az élő előadást.” (Wilhelm von Humboldt)

1. Bevezetés

A szóhatárok jelölése az írott szövegekben konvencionális módon történik; ehhez az adott nyelv helyesírása szolgál alapul, ami szabályozza a szóalakok leírásának módját. Ez a szóhatárok jelölésének szempontjából (is) problémás lehet. Az előbeszéd ugyanis folyamatjellegűt mutat, így a különböző nyelvi egységek sem egyértelműen határolódnak el egymástól. Ezzel szemben az írott szövegekben ezek a jelölések egyértelmű és egyezményes jelekkel, illetve módon, szóközökkel történnek. A magyar nyelven írókat példaként tekintve, a szóhatárok jelölésében a magyar helyesírási normához próbálja mindenki igazítani az írásmódját. Az ettől való eltérés megítélése negatív, hibaként tételeződik, pedig a szavak elhatárolását érintő alternatív írásmódok csak a helyesírás perspektívájából tekinthetők helytelennek. Például akkor, ha a jelentést nem módosítja a szóhatárok eltolódása, csak az egységet fenntartani kívánó jelölésrendszertől való különbözőségből adódik a helytelennek való minősítés.

Számos nyelv nem rendelkezik a beszélők széles köre által követett sztenderdizált változattal és így helyesírási szabályrendszerrel sem, ilyen például a romani. A romaninak van ugyan Magyarországon követésre javasolt sztenderdizált változata (ez a lovári), ennek rögzítésére javasolt ábécéje és helyesírási rendszere is (vö. Rostás Farkas–Karsai 1991; Choli Daróczi–Feyér 1988), azonban ennek a sztenderdnek és írásmódnak az elterjedtsége kicsi, mivel intézményrendszer híján a beszélők nem érdekeltek elsajátításában (Heltai 2020). Ennek ellenére a romani beszélői esetenként írnak ezen a nyelven, de ezt nem a lovári sztenderd betűkészletével, hanem az általuk az iskolában tanult magyar ábécé betűivel teszik. Az ilyen írásmódok heterográf jellegűek, hiszen – szemben az ortográfián alapuló írással – nem egy egyezményes szabályrendszert követnek, hanem egyéni megoldásoknak nyitnak színteret. A heterográf írásmódokban nincs egységesség a szóhatárok meghatározásának és jelölésének tekintetében sem. Ennek oka, hogy a beszélők a szóhatárokat eltérő módon érzékelhetik (Fehér 2017). Ezért nem is feltétlenül érdemes szóhatároknak nevezni őket;

inkább a beszélő egyéni megítélése szerint egybetartozó nyelvi (vagy szemantikai) egységek határai ezek. A feszültséget éppen az előbeszéd és írás közti eltérés okozza: a beszéd folyamatosságával szakít az írás tagolt jellege. Az íróknak alkalmazkodniuk kell ahhoz az elvárásrendszerhez, amelyet az írás felállít: ez pedig korlátozza az előbeszéd kötetlenségét.

Dolgozatomban a szóhatárok kijelölésével kapcsolatos változatosságot romani nyelvű mesekönyvek egyes részeinek elemzésén keresztül mutatom be. Ezeket a mesekönyveket egy részvételi jellegű nyelvészeti etnográfiai kutatás során kutatók, egyetemi hallgatók és kétnyelvű roma résztvevők együtt hozták létre. A kutatócsoportnak én is tagja voltam, a mesekönyv elkészítésében részt vettem. Négyféle mesekönyv készült, ezek elemzett szövegei tartalmi értelemben párhuzamosak (tehát ugyanazokat, a kétnyelvű résztvevők által magyarról romanira fordított cigány népmeséket tartalmazzák). Nyelvi megoldásaikat, stílusukat és írásmódjaikat tekintve azonban különböznek egymástól, mert a négy párhuzamos kötet (a párhuzamos szövegek) a szerzők egyéni elképzeléseit és invencióit követik. A párhuzamos szövegek egyike sem követi a lovari helyesírási gyakorlatot, tehát heterográf jellegűek. A fordítók (a kétnyelvű roma résztvevők) magyarul tanultak írni-olvasni, ezért a romani leírásához is a magyar ábécét veszik alapul.

A dolgozat 2.1 fejezetében a szóbeliség és az írásbeliség közti feszültséget, illetve ezzel összefüggésben nyelv és írás kapcsolatát tárgyalom. A 2.2 fejezetben bemutatom a szó (mint nyelvi egység) különböző definíciós lehetőségeit, rámutatva arra, hogy a szó fogalma korántsem evidens és egyértelmű. A 3. fejezetben a kutatás és a mesekönyv létrejöttének bemutatása (3.1) után a példákon keresztül azt vizsgálom (3.2), hogy milyen módon értelmeződnek a szóhatárok a mesekönyvekben, illetve lehet-e egyáltalán – konvencionális értelemben vett – szóhatárokról beszélni ez esetben. Hipotéziseim a következők: 1. A szóhatárok eltérő módon jelennek meg, és a szavak is másképp értelmeződnek, ezért nem is feltétlenül érdemes a szóhatárról mint szavakat elválasztó jelölésmódról beszélni; helyette az (élő)beszédben érzékelt szemantikai beszédegységek (amelyeket a beszélők összetartozónak ítélnek meg) jelennek meg írásban is, és ezek határolódnak el egymástól – az eltérő percepció alapján akár eltérő módon is. A határok ez esetben nem szavak, hanem kollokációk (tehát a gyakran együtt elhangzó szótári szavak együttesének [Markó 2017]) határaiként értelmeződnek inkább. 2. A határok jelölésében eltérések figyelhetők meg a négy szöveg esetében, de az egyes szövegeken belül is; a kontextus is meghatározó szerepű lehet a

beszédegységek szegmentálásában. Ezek alátámasztására az elemzés második felében (3.2.2) elemzett példákat két helyi résztvevő segítségével tekintetem át. Az általam (a kutatócsoport más tagjaival való konzultációt és a lovári sztenderd alakok tanulmányozását követően) további szavakra bonthatóknak ítélt, de a szövegben egybeírt alakokra koncentráltam. Két romani-magyar kétnyelvű szerző-fordítót megkérdeztem arról, tudnák, javasolnák-e a szóban forgó erőforrások további bontását.

A 4. fejezetben a heterográf szövegek olvasásának kérdését érintem: ezzel arra szeretnék rámutatni, hogy egy ilyen jellegű írásmód annak ellenére, hogy nem olyan módon konzekvens, mint egy helyesírási rendszer normáinak megfelelően írt szöveg, nem feltétlenül jelent akadályt az olvasásban és az értelmezésben sem. Ezt a megállapítást egy, a *Transzlingválás az egyenlő esélyekért: romani beszéd az iskolában* című Erasmus+ intézményi együttműködési projektben (<http://www.kre.hu/romanitranslanguaging/>) készített videó elemzésével támasztom alá, rámutatva arra is, milyen gyakorlati haszna és eredménye lehet egy tanóra keretén belül a heterográf szövegek olvasásának.

2. A szóhatárok jelölése írásban

2.1 Nyelv és írás, szóbeliség és írásbeliség: a tagolt írás létrejötte

Az írásbeliség (így az írás) elválaszthatatlan a nyelvtől, ezért az erről alkotott meghatározások elsősorban attól függenek, hogy a nyelv maga milyen módon definiálódik. A szociolingvisztika a nyelvre az emberi társas viselkedés részeként tekint (García 2014a). Ilyen módon a nyelv tehát elsősorban cselekvés: „nincs nyelv, csak folyamatos nyelvi cselekvés az emberek tevékenységeként a világban” (Maturana–Varela 1980: 34, idézi Li 2018: 16, fordítás tőlem). Ez utal arra, hogy nincsen egy olyan nyelv, amely önmagában is létezne (beszélő nélkül); tehát az ember cselekvő tevékenysége maga hozza létre. A nyelv saját létrejöttében – és csak abban – nyer érvényt. Humboldt is rámutat, hogy a „nyelv, ha valóságos lényegében fogjuk fel, szakadatlanul és minden pillanatban elmúló valami” (Humboldt 1985 [1836]: 82–83). Mindez olyan módon magyarázható, hogy a nyelv akkor (illetve csak akkor) létezik, ameddig van beszélője, ettől nem függetleníthető, hiszen maga a beszélés hozza létre – a nyelv tehát nem eszköz, hanem az ember cselekvő tevékenysége: „maga a nyelv nem mű (ergon), hanem tevékenység (energiea)” (Humboldt 1985 [1836]: 83). A nyelv Humboldt felfogása

értelmében (is) egy dinamikus és komplex, állandó változásban lévő kollektív emberi tevékenység. (A nyelv cselekvésértékűségének szűkebb értelmezéseként egyébként az Austin-féle beszédaktus-elmélet is említhető – bár Austin esetében nem maga a „beszélés”, hanem csak bizonyos beszédaktusok, azaz performatívumok bírnak cselekvésértékkel [Austin 1990]).

Ezek az írásbeliség szempontjából is fontos megállapítások. Az „írás nem egyszerűen tárgyakat reprezentáló képekből áll, hanem valójában egy *kijelentést* reprezentál, szavakat, melyeket valaki kimond, vagy legalábbis úgy képzeljük, hogy kimond” (Ong 2010 [1982]: 78). Ez a megközelítés az írott nyelvet a beszélt nyelvvel állítja párhuzamba, azonban egyúttal a legfőbb különbségre is rámutat: az írott szavak nem cselekvések (Ong 2010 [1982]: 35); csupán azok reprezentációiként tétéleződnek, amennyiben a szóbeliség vizuális ábrázolása a céljuk. Így az írás sosem lehet a nyelvi cselekvés maga, csupán annak részleteiben megragadott ábrázolására tett kísérlet.

Ugyan eltér ettől Saussure (és így a strukturalista hagyomány) nyelvfelfogása, az viszont érdekes, hogy ő „a szóbeli kommunikáció kiegészítőjének tartotta az írást, nem pedig olyan eszköznek, mely lényegileg alakítja át a nyelv használatát” (Ong 2010 [1982]: 13). A *Bevezetésben* Saussure a következőkben határozza meg a nyelv és írás kapcsolatát:

„A nyelv és az írás két különböző jelrendszer; a második létezésének egyetlen értelme az, hogy az elsőt ábrázolja; a nyelvi objektumot nem a leírt szó és a kiejtett szó együttese határozza meg; az utóbbi önmagában alkotja az objektumot. A leírt szó azonban olyan szorosan kapcsolódik a kiejtett szóhoz, hogy végül magához ragadja a főszerepet; ez oda vezet, hogy ugyanolyan vagy nagyobb fontosságot tulajdonítunk a hangjel ábrázolásának, mint magának a jelnek. Olyan ez, mintha azt hinnénk: ahhoz, hogy valakit megismerjünk, többet ér megnézni a fényképét, mint az arcát.” (1967: 44–45)

Saussure arra hívja fel a figyelmet, hogy az írás olyan elválaszthatatlan lett a nyelvtől, hogy a nyelvi jelek az írott jelekkel szemben háttérbe szorulnak. Erre jó példák a helyesírások, melyek esetében a kiejtett hangsor mellett az írásban egy szabályokkal meghatározott alak áll – így voltaképpen nem a szó maga, hanem az azt alkotó (szabályok mentén egymás mellé illesztett) betűk sora kerül a hangsúlyosabb szerepbe. Éppen emiatt nevezi Vigotszkij az írott beszédet egyúttal elvont beszédnek is, mivel meglátásai szerint az írás során át kell váltani „az elvont beszédre, amely nem a szavakat, hanem a szavak jelképeit használja” (Vigotszkij 2000:

261–262). Az írás célja azonban nem csupán a nyelv ábrázolása, hanem ezzel együtt annak a cselekvésnek a reprezentálása is, ami az élőbeszéd sajátossága: ez pedig a beszélő saját(os) (nyelvi) tevékenysége is. Vigotszkij ezért az írott beszédet a szóbeli beszéd-től a következő módon határolja el:

„Az írott beszéd teljesen külön beszédfunkció, amely felépítésében és funkcionálásában nem kevésbé különbözik a szóbeli beszéd-től, mint a belső beszéd a külsőtől. Az írott beszéd (...) legminimálisabb fejlődéséhez is magas fokú absztrakciót kíván. Ez olyan beszéd, amelyből hiányzik annak zenei, intonációs, expresszív, egyszóval hangzásbeli része. Beszéd – gondolatban, képzeletben, de olyan beszéd, amely nélkülözi a szóbeli beszéd leglényegesebb ismervét: az anyagszerű hangot.” (Vigotszkij 2000: 261)

Mindez pedig amiatt is különösen releváns, mert a nyelv célja alapvetően az, hogy „az artikulált hangot képessé tegye a gondolat kifejezésére” (Humboldt 1985 [1836]: 83). Az írás azonban éppen ezt nélkülözi: helyette a nyelvi (írás)jeleknek kell ezt a funkciót betölteniük, ilyen módon pedig a nyelvi cselekvés is korlátok közé szorul. Arra azonban részben Saussure is felhívja a figyelmet, hogy „az írás egy »másodlagos leképzőrendszer«, mely az azt megelőző elsődleges rendszeren, a beszélt nyelven alapul” (Lotman 1977, idézi: Ong 2010 [1982]: 15), így az írott nyelv alapjául szükségszerűen a beszélt nyelvnek kell szolgálnia, mert célja ennek rögzítése. A szóbeliség alapvetően elsődleges szerepben van az írásbeliséggel (és az írással) szemben. Jól igazolhatja ezt, hogy „a nyelv valójában oly alapvetően szóbeli természetű, hogy az emberiség története során beszélt sok ezer – akár több tízezer – nyelv közül csak mintegy százhat olyanról tudunk, amely eléggé írásossá vált ahhoz, hogy »irodalomról« beszélhessünk az esetében” (Ong 2010 [1982]: 14).

A betűírás célja alapvetően az élőbeszéd ábrázolása (volt), amely (kezdetben) „a *scriptio continua*, a folyamatos – szóközök nélküli – írás, amely nem egyéb, mint a szintén folyamatos beszéd pontos leképezésére irányuló törekvés” (Benczik 2001: 67). A szavak elhatárolása ezért csak később jelent meg az írás történetében: a szavak latin betűs írásban való szétválasztása a 7-8. századra tehető, de Európában csak a 12. században vált általános tendenciává, és összefüggésben állt a néma olvasás elterjedésével is (Benczik 2001). Az írott szövegben a szavak elhatárolása szóközökkel történik: ez a beszéd folyamatosságát (önkényes módon) megszakítja, és szemantikai (de inkább nyelvi) egységeket tételez. Ezek

meghatározásával az írásbeliségben kialakul egy olyan (követendő) szabályrendszer, amely alapján egyértelműnek kezd látszani az, hogy mi számít önálló nyelvi egységnek. A szóközök írott szövegekben való megjelenéséről összefoglalóan Saenger (1997) ír, és rámutat arra, hogy a hangos olvasást (amelyhez megfelelőnek bizonyult a folyamatos írás) miképpen váltotta fel a néma olvasás, ami viszont már igényelte azt, hogy az írásbeli szövegek ne az élőbeszéd folytonosságát reprezentálják, hanem egységekre tagolódjanak. A szóközök az írott szövegekben „hozzájárultak a nyelvi tudatosság és az analitikus gondolkodás elmélyítéséhez is, hiszen szakadatlanul sulykolták az olvasó elméjébe a szavak különállóságának” (Benczik 2001: 97), ezáltal a szavaknak „mint diszkrét szövegegységeknek a tudatát” (Benczik 2006: 75). Mindennek ellenére a beszéd folyamatjellegéből következően „a szavak – pontosabban a fonetikai szóhatárok által határolt beszédsegmensek – a mai beszélt nyelvben is egyfajta kontinuumot képeznek. A diszkrétizált jelsor nem tisztán diszkrét, hanem csupán bizonyos mértékben. A *róka* szó nem egyszerűen a r+ó+k+a beszédhangok sora, hanem egyszersmind folyamatos egész is” (Benczik 2001: 67).

Sztenderdizált nyelvek esetében – a hosszabb folyamatok eredményeként kialakult helyesírások következtében – az írott alakok rögzítettek és konvencionálisak. A heterográf írásmódok – azaz amelyek nem rendelkeznek helyesírással – esetében a szövegtagolás jóval inkább kötődik a beszélt nyelvhez, lévén, hogy a lejegyzőnek nincsen támpontja a helyesírás tekintetében – ezért pedig szinte csak az élőbeszéd tud alapként szolgálni számára, vagy például valamely másik nyelven szerzett írásbeli jártasság, amelynek analógiájára tagolja a szöveget különböző egységekre. A helyesírást nélkülöző írásmódok esetében az írás változatossága jellemző, a szavak egymástól való elhatárolása is egyéni meggyőződések mentén rajzolódik ki.

A szavak egymásutánisága – azaz a beszéd maga – folyamatosságot tételez, amit az írás nem képes pontosan reprezentálni. Az pedig egyénenként eltérő lehet, hogy a beszélők hol érzékelnek szóhatárokat a hangzó beszéd folyamatosságában. Az írásrendszerek azonban éppen a fonetikai elvekkel szakítanak, helyette a grammatikai elvek érvényesülnek, tehát „az írásjelhasználat lényegében elszakadt a nyelvi akusztikumtól” (Benczik 2001: 94). A szóközök használata is ezt mutatja, abból következőleg, hogy szemben áll a fonetikus elvvel, mert szóban nem minden esetben figyelhető meg a szünettartás a szavak között (Benczik 2006: 75). (A grammatikai elvek előtérbe helyezését jól példázza egyébként a magyar helyesírás-történetben a jottista-ypsilonista vita, amelyben az előbbi nézet képviselői a

szóelemzés elvét, míg az ypszilonisták a kiejtés elvét helyezték középpontba. A jottista elvi álláspontot, miszerint a tő eredeti alakját meg kell tartani, Geleji Katona már a 17. század közepén kialakította [Korompay 2018: 95]). Az írásbeliség létrejöttéhez (inkább létrehozásához) – szemben a beszélt nyelvvel – tudatos tevékenységre van szükség, ezáltal az írott és beszélt nyelv különbözősége azok létrejöttében is megfogható. Így tehát azzal együtt, hogy a nyelvi gyakorlatok új terét nyitja meg, „az írásra jellemző távolság újfajta pontosságot kölcsönöz a nyelvhasználatnak azáltal, hogy eltávolítja azt a szóbeliségre jellemző gazdag, de kaotikus kontextustól” (Ong 2010 [1982]: 93). Ezt a szembenállást egyébként oldani látszik az internetes kommunikációban megjelenő „írott-beszélt nyelv” (Bódi 1998: 186), amely az írott és beszélt nyelv sajátosságait egyszerre jeleníti meg (l. még pl. Veszelszki 2012, Sólyom 2015). A sztenderd írásbeliséggel rendelkező nyelvek esetében is vannak az online kommunikációban átmenetinek látszó jelenségek, fejlemények, amelyeknek köszönhetően ez az írásmód, hasonlóan a dolgozatban elemzett romani nyelvű szövegekhez, heterográf jelleget mutat.

2.2 A szóhatárok

A szó mint önálló nyelvi egység meghatározására nincs egységes definíció, hiszen „az, hogy mi számít szónak, az egyes nyelvekhez kötődően határozható meg, a szó fogalma nem univerzális” (Ladányi 2017: 505). A különböző szófelfogások annak függvényében változhatnak, hogy milyen szempontot vesz figyelembe az adott perspektíva. A szóról alkotott meghatározások csoportosítása (Ladányi 2017 alapján) mentén az eltérő megközelítések a nyelv különböző szintjeihez viszonyítva értelmezik a szó fogalmát.

A hangtan vonatkozásában ezért „fonológiai szempontból szón azt a tartományt értjük, amelyen belül érvényesülnek bizonyos szabályos fonológiai folyamatok” (uo.: 506). Alaktanilag – és a szerző ezt a definíciót tartja megfelelőnek abból a szempontból, hogy alkalmas a morfológiai jelenségek leírására – a következőképpen definiálható a szó mint a nyelv egy egysége: „morfológiai szavakon a morfológiai kategóriáknak és funkcióknak, illetve a morfológiai műveleteknek megfelelő alaki mintázatokat értjük. Az inflexiós morfológiában, azaz a jelezésben és a ragozásban a morfológiai szavak a szavaknak a szófajukra jellemző grammatikai jelentések (...) szerinti alakjai” (uo.). A mondattan perspektívájából és „formális megközelítésben a szintaktikai szó mondattani szempontból

számít egy szónak: a mondaton belül olyan megbonthatatlan egység, amelynek elemei közé más egységek nem ékelődhetnek” (507). A szótári szó fogalma már a nyelvhasználók perspektíváját is felhasználja a szó fogalmának meghatározásához: „a szótári szó (lexéma) a nyelvhasználó közösség által ismert, konvencionális szó; a ragozható szavak esetében olyan alak, amely a teljes paradigmát, vagyis az összes szóalakot képviseli a szótárban” (uo.). Még inkább beszélőközpontú perspektíva érvényesül a lexikai szó fogalmának meghatározásakor:

„A lexikai szó fogalma (...) a nyelv konvencionális elemeit ragadja meg, de nem a paradigma, hanem az összetett egységek nyelvi egység státuszának szempontjából. Azokat az összetett alak-jelentés párokat (szimbolikus egységeket) tekintjük nyelvi egységnek, amelyeknek a jelentését akkor is közvetlenül a teljes egységre vonatkoztatva, a részek elemzése nélkül hívjuk elő és értjük meg, ha az adott alakjelentés pár szerkezetileg összetett.” (508)

Lényeges lehet ezen kívül azt a leíró grammatikai meghatározást is kiemelni, ami a nyelvet egy hierarchikus rendszerként tételezi (nyelvi szintek). A *Magyar grammatika* (szerk. Keszler 2017) szerint a szó „szóelőfordulásokból elvont önálló jelentésű nyelvi egység, szótári szó; gyakran jelkombináció” (Lengyel 2017: 24); ugyanakkor megkülönbözteti a lexémákat (elvont nyelvi egység) és a szóelőfordulásokat. A lexéma „a közös alaki, szerkezet- és jelentéstani tulajdonságokkal rendelkező szóelőfordulásokból elvont nyelvi egység, míg a szóelőfordulások „legtöbbször önálló fonetikai, szerkezeti és jelentéstani egységek, amelyek konkrét jelentését az adott mondat határozza meg, de alakjuk, szerepük is az adott mondat szerkezetétől, jelentéseitől függ” (Lengyel 2017: 26). A szóhatárok ilyen módon meghatározott alaki, szerkezeti és jelentéstani komponensekkel rendelkező nyelvi egységek határait jelentik.

A pszicholingvisztikai kutatások alapján a szavak a (hangzó) beszédből könnyen kiemelhető (akusztikai, nyelvi) egységek, amelyek felismerése már 9 hónapos kortól megfigyelhető (Juszyk–Aslin 1995, idézi Lukács 2014). Egyes megközelítések szerint a szófelismerés valószínűségi alapon történik: „a szótagok egymásra következésének valószínűsége (átmenet-valószínűség) a szón belül magasabb, mivel a szón belül a szótagok és szegmentumok sorrendje mindig azonos” (Markó 2017: 82). A szóhatáron ellentétben ezzel jóval inkább változatosság figyelhető meg, így az elemek egymásra következésének valószínűsége alacsonyabb (Markó 2017). Jelentésem egységnek nem kizárólag a szavak

nevezhetők, hanem például a kollokációk is, amelyeket gyermekek például gyakran szóként értelmeznek (Markó 2017: 82–83). Ez abból adódik, hogy „a folyamatos beszédben – a folyamatos artikuláció és az ennek nyomán kialakuló folyamatos akusztikai hullámforma következtében – nem jelzik szünethelyek minden egyes szemantikai egység kezdetét vagy befejezését, sőt a nyelv fonológiai szabályai nemritkán túllépnek a szó terjedelmén” (Gósy 2005: 134). Van olyan felfogás is, amely a kontextuális információt tartja meghatározónak a szavak felismerésében. Ezt erősíti, hogy a beszéd nem minden esetben jelent támpontot az egyes nyelvi egységek elkülönítésében, mert nem feltétlenül tartalmaz olyan szupraszegmentális jegyeket, amelyek ezt lehetővé tennék (Gósy 2005: 134). Ez azért fontos megállapítás, mert amennyiben egy nyelv nem rendelkezik sztenderd változattal, ezzel párhuzamosan lexikonnal (amely tartalmazza a szótári szavakat, vagyis lexémákat), a beszélők számára nem lesz egy egyértelműen követhető szabálya annak, hogy a szemantikai egységeket milyen módon tagolják szavakra.

3. A szóhatárok jelölése a heterográfiában: elemzés

3.1 Heterográfia: a mesekönyvek elkészítése

2016-ban kezdte meg működését a transzlingváló diákműhely, illetve 2018-tól a transzlingváló kutatócsoport. A kutatócsoport fő tevékenysége Tiszavasvárihoz kapcsolódik, ahol a résztvevők előbb egy nyelvészeti etnográfiai kutatás keretében a tagok megismerték a helyi beszédmódokat. Ezután helyi pedagógusokkal együttműködve bevezették a transzlingváló pedagógiát az iskolában. E munkához 2019-től egy Erasmus projekt is kapcsolódott (Heltai–Tarsoly szerk., megjelenés alatt). Emellett különféle, a transzlingválást támogató projekteket szerveztek, ezek egyikének eredményeként jött létre az elemzésekhez felhasznált mesekönyv (Heltai 2021). Mindebben fontos és egyre fontosabb szerepet kap(ott) a részvételiség: azaz a kutatás, illetve a projektek a helyi résztvevőkkel együttműködésben jöttek létre.

A következőkben a 2020 nyarán Tiszavasváriban, helyi résztvevők közreműködésével írt és fordított négy mesekönyv (Tiszavasvári Transzlingváló Műhely szerk., 2020) köteteiből kiválasztott mese eltérő fordításait teszem meg elemzés tárgyává. Az elemzett *Kinni tyúkjai* című mese (In: Bari Károly [szerk.] 1990. *Az erdő anyja: cigány népmesék és hagyományok*.

Gondolat Kiadó, Budapest. 419–421.) a mesekönyv négy kötetében egy-egy fordításban szerepel, az egyes változatokat más személyek fordították.

A mesekönyvbe szánt, magyar nyelvű cigány népmeseegyűjteményből kiválasztott meséket a helyi gyerekekkel közösen olvastuk el, majd jelöltük ki a három magyar nyelvű meseszöveget, amik a mesekönyvbe kerültek. A kötetek részvételiség jegyében a helyi résztvevők fordításával és szövegírásával készültek: a mesék szövegeit 2-3 helyi résztvevő egymással közösen fordították, illetve írták. A szövegek fordítói, írói a helyi romani beszédmódjaik mentén jegyezték le a meséket, nem pedig a lovári helyesírást követték a szövegalkotás során. A szövegek így heterográf jellegűek, a szerzők-fordítók egyéni megfontolásai tükröződnek bennük. A leírás alapja ilyen módon a szerzők intuíciója volt; ennek során elsősorban a beszélt nyelvre támaszkodhattak (pl. prozódia, kiejtés, kollokációk). Ezek a heterográf írásmódok az ortográf írásmódokkal állíthatók opozícióba. A heterográfia legfőbb jellemzője az, hogy a nyelvhasználók nem egy helyesírási szabályzathoz igazodnak, hanem eltérő és változatos megoldásokat alkalmaznak a szövegek leírása során. A heterográf jellegű szövegek legfőbb jellemzői (Blommaert 2007: 11 alapján), hogy bennük a grafikai szimbólumokat a szerzők nem az ortográf normáknak megfelelően alkalmazzák. Ez megnyilvánulhat az írásjelek nem szisztematikus alkalmazásában, például a kis- és nagybetűk változatos használatában, illetve abban is, hogy az írók a szavakat különböző módokon írják le, amelyek gyakran a kiejtést reprezentálják. Blommaert ezen kívül a heterográf szövegek négy további jellemző tulajdonságát tárgyalja. Egyfelől az ilyen jellegű szövegek a vernakuláris változathoz igazodnak, ami láthatóvá teszi a sztenderd normáitól való eltérést, voltaképpen a normáihoz való hozzáférés hiányát. Másfelől a szövegek szerzői olykor olyan műfajokban írnak, amelyek létrehozásához nem feltétlenül rendelkeznek a szokásosan jellemző erőforrásokkal. A létrejövő műfajok is heterogének, amennyiben más műfajok sajátosságai ötvöződnek bennük. A szövegek gyakran a helyi tudásra építve jönnek létre, a szövegalkotás során a lokális ismeretek tehát mint elsődleges erőforrások kerülnek felhasználásra. Így a szövegek sokszor csak helyileg értelmesek és értékesek, máshol „elveszítik a »hangjukat«” (2007: 11).

A munkafolyamat során a helyi résztvevők egyfelől saját fordításokat írtak az egyes magyar szövegekről, az egyes mesék szövegeit egyik napról a másikra kellett otthon lefordítaniuk magyarról romanira. Mivel a szövegek egészével így rendszerint nem végeztek, a munkát másnap közös workshopokon véglegesítették. Hat helyi résztvevőnk összesen négy

fordítást hozott létre. Az otthoni munka jellemzően egyénileg, a workshopon végzett munka pedig párosan-kiscsoportban folyt. A (kézírásos) fordításokat a (romaniul egyébként nem tudó) hallgatók begévelték. Ezt a gépelési folyamatot a fordítók folyamatosan figyelték, így ellenőrizték a szöveget abból a szempontból, hogy megfelelő lett-e a begévelt változat, vagyis minden a saját írásmódjuknak és megoldásaiknak megfelelően szerepel-e; ha nem, akkor ezt jelezték és javították. Ezen kívül a végleges begévelt változatokat is átnézték, az esetleges kérdéses részeket korrigálták. Ennek során lehetőség volt arra, hogy az olyan problémás kérdésekre is kitérjenek, mint például a beszédhangok jelölése, a mondatok tagolása, illetve a szóhatárok kérdése. Fordításokat ezen kívül úgy is készítettek, hogy a magyar szöveg romani fordítását szóban diktálták 1-1 hallgatónak, akik begévelték a mondottakat. Ennek az előnye az volt, hogy az esetleges kérdéseket azonnal tisztázni lehetett, és a szöveg fordítója a fordítással szinkronban ellenőrizni is tudta a begévelt szöveget – adott esetben javítást, pontosítást tudott kérni attól, aki éppen gépelte azt, amit mond. Mivel az egyes szövegeket többen is fordították pár fős csoportokban, a fordítók között is létrejöhetett diskurzus arról, hogy pontosan milyen megoldásokat szeretnének alkalmazni, a több opció közül melyik volna a megfelelő. Mindez pedig azért is hasznosnak bizonyult, mert a felmerülő kérdéseket együttesen tudták megoldani, így találva egy közösen megfelelőnek érzett lehetőséget. Az elkészült szövegeket végül a helyi résztvevők még egyszer átnézték. A mesekönyvekben megjelent szövegek tehát a szerzők, fordítók által jóváhagyott, megfelelőnek minősített verziók. Ezért az írásban – a sztenderd helyesírás mentén – „helytelen” alakok nem minősíthetők hibának: helyette a heterográfia jellegéből adódó, heterogén megoldásokként érdemes reflektálni ezekre – jelen dolgozat esetében a szóhatárok tekintetében.

3.2 Elemzés

A dolgozat további részében egy mese négyféle fordítását elemzem. Ezek mindegyikét más(ok) fordították, és így eltérő nyelvi és írásbeli megoldásokat vonultatnak fel (*Kinni tyúkjai*, romani fordításai: *Kincsoszke kányá* [1. kötet], *Le Kincsoszke kányá* [2. kötet], *Kincsóske kányá* [3. kötet], *Kincsoszke kányá* [4. kötet] – a változatosság a szövegek címeiben is látható).

Az eltérések különböző nyelvi szinteken figyelhetők meg. 1. a beszédhangok esetében a romaniban szerepelnek olyan hangok, amelyekre a magyar ábécé betűkészlete nem tartalmaz írásjelet. Ilyeneka zöngétlen laringális spiráns [x] és az aspirált (hehezetes)

mássalhangzók [t^h, k^h, p^h], vö. *phuro rom* ~ de: *puro rom* (az előbbi esetben a fordító nem kizárólag a magyar betűkészletre támaszkodott, hanem egyúttal a kiejtést is igyekezett visszaadni a leírt szóalakban). Ezen kívül nem egységes az időtartam jelölése sem: a magánhangzók és mássalhangzók esetében egyaránt ez jellemző. 2. A szókapcsolatok, összetett szavak esetében az egybe- és különírás nem konzekvens. 3. A mondatokban a központosítás változó. A fordítás során nem is feltétlenül a magyar szöveg mondathatárait követik a szerzők. A következőkben a szavak szintjén a szóhatárokkal kapcsolatos változatosságot elemzem, az egyéb – például hangtani és mondattani – eltérésekre nem térek ki. A példák a mese (illetve mesék) teljes szövegéből származnak.

3.2.1 Kiválasztott nyelvi elemek elemzése

A jelen elemzés két részből áll. Előbb két konkrét nyelvi elem írásmódjainak változatosságát tekintem át a *Kinni tyúkjai* című mese négy fordításában. A két nyelvi elem a *puro rom* 'vén cigány' (és alakváltozatai), illetve az *opre* 'fel' – előbbit az első szövegben, míg utóbbit mind a négy szöveg összehasonlításával elemzem. Ezután az első kötetben az igekötők írásmódjainak változatosságát ismertetem.

Elemzésemet tehát egy, a mesében többször előforduló szókapcsolat váltakozó írásmódjainak áttekintésével kezdem. Ez a szókapcsolat (*puro rom* 'vén cigány') az első kötet első meséjében (*Kincsoszke kányá*) többször előfordul, összesen három alakváltozatban, melyek a következők: *puro rom* ~ *purorom* ~ *phuro rom*. A három alakváltozat a következő szöveggörnyezetekben fordul elő:

(A magyar fordítások nem a romani nyelvű szövegek szó szerinti fordításai, hanem a fordítás alapjául szolgáló magyar nyelvű cigány mese részletei.)

Romani szöveg	Magyar szöveg
<i>Ákánág pál egy puro rom penáv egy mesá ko ánde Vásvárribá beslász peszke csávehel le Kincsohál.</i>	'Most egy öreg cigány ról fogok mesét mondani, aki Vasvárban lakott a fiával, Kinnivel.'
<i>Válinesztár kátár to grász? – pucsjász o puro rom.</i>	'Hát megválsz a lovadtól? – kérdezte az öreg cigány .'
<i>Egyezinde sugáre, papiro irinde páló alkuvo</i>	'Megegyeztek szépen, passzust írtak az

<i>táj o puro rom kingyász o grász.</i>	alkuról, az öreg cigány megvette a lovat.'
<i>Héj tu puro rom kinn mure gurunyá ha már murogrász keutute kerülingyász tével ote i gurunyi is!</i>	'Hé, te vén cigány , vedd meg a tehenemet is! Ha már a lovam hozzád került, legyen ott a tehén is!'
<i>Ács cság tu purorom!</i>	'Állj meg te, vén cigány !'
<i>O purorom meg kétségbe pejász náskerlász tejlepipu táj jajgatinlász szándarokirlo.</i>	'A vén cigány meg kétségbeesetten rohangászott odalent a földön és óbégatott torkaszakadtából.'
<i>O puro rom vicsinkerlász ote tejle jajgatinlász raulász hogy szo ávlá leszke csávehel.</i>	'A vén cigány óbégatott odalent, jajgatott, siratozott, hogy mi lesz az ő fiával.'
<i>O puro rom anglalijász ándár peszki táska egy gauno táj kezdinde összetekiden lekányen.</i>	'A vén cigány előhúzott az alávetőjéből egy zsákot, és elkezdtek összeszedgetni a tyúkokat'
<i>Szohi tuhal tu puro rom?</i>	'Mi történt véled, te vén cigány ?'
<i>Opre pádi o puro rom: (...)</i>	'Fölfelel erre a vén cigány : (...)'

A szókapcsolat írásmódjának változatossága a szövegen belül mutatja azt, hogy a szöveg fordítói nem egy konvencionális szabály mentén jegyzik le a magyar szókapcsolat cigány megfelelőjét. Az egybe- és különírt alak egyaránt megfelelőnek bizonyul, hiszen az eltérő írásmódok a megértést nem befolyásolják, a leírt alakok között nincsen szemantikai különbség. Egyik esetben a *puro* ('vén, öreg') jelzőként járul a *rom* ('cigány') jelzett szóhoz, így minőségjelzős alárendelő szintagmát látunk. A másik esetben szóösszetételt érzékeltet a fordító. A jelentést nem befolyásolja az, hogy a szerző hova helyezi a szóhatárt. Ez pedig különbséget mutat a magyar helyesíráshoz képest, ugyanis annál a szóhatárok „eltolódása” jelentésbeli változást is hoz (vö. AkH.¹²). Mivel a szöveg fordítói a magyar helyesírást tanulták, ezeket az ismereteket a romani esetében is követhetik. A *magyar helyesírás szabályai* alapján „az alanyos, a minőségjelzős és a mennyiségjelzős szókapcsolatok tagjait általában különírjuk egymástól” (AkH.¹²: 51). Ha viszont a „tagok együttes jelentése más, mint az előtag és az utótag jelentésének együttese, akkor egybeírjuk őket” (AkH.¹²: 51). Ahogyan az idézett részletekből is látható, mindhárom alakváltozat az 'öreg cigány', 'vén cigány' jelentéssel szerepel a szövegben.

A következő nyelvi elem, amit elemzés tárgyává teszek, az *opre* szó, amely igekötőként és (igekötőként használt) határozószóként szerepel az első kötet ugyanezen szövegében:

Romani szöveg	Magyar szöveg
<i>Hász andeleszki zsebá egy sejlo, o vigopepszkomáskár pángjász pálodi kezdingyász lekányen opretepánkeren pelesejleszkolungipo pásekekáver.</i>	’Volt a zsebében egy madzag, a végét a derekára kötötte, aztán kezdte a tyúkokat rácsomózni a madzag hosszára, sorban, egymás után.’
<i>Odi lija számá hogy oprepirel ándolevegeüvo máskár o felheüva.</i>	’Azt vette észre, hogy fent jár a levegőben, a felhők közt.’
<i>Opreszálinde lehet o kányá ándoúcsipo táj repülinász szár o veszedelmo!</i>	’ Fölszálltak véle a tyúkok a magasba és repítették, akár a veszedelem.’
<i>Ha o kányá ando gauno tavnehász ná repitindehászmán opre ando égo!</i>	’Ha a tyúkok zsákban lettek volna, nem repítették volna fel az égbe!’
<i>Opre pádi o puro rom: (...)</i>	’ Fölfelel erre a vén cigány (...)’
<i>Eke sejlehet pepeszkomáskár pángjász o kilenc kányá táj odálá kezdinde oprefele te ligren ándo báró úcsipó!</i>	’A derekára kötötte mind a kilenc tyúkot, és azok kezdték fölvinni abba a rettenetes nagy magasságba!’

A magyar helyesírásban (ami esetleg minta lehet) abban az esetben, ha az igekötő közvetlenül az előtt az ige (vagy igenév) előtt áll, egybeírjuk vele, ha pedig követi az igét (vagy az igenevet), akkor különírjuk tőle. Az igekötő külön szó marad akkor is, ha közte és az ige (vagy igenév) között más szó is van (AkH.¹²: 55–56).

Az idézett példákban, amikor az *opre* igekötőként az ige (vagy igenév, jelen esetben főnévi) előtt áll, a szerző olykor egybe-, olykor pedig különírja az igétől: *opretepánkeren* (’rácsomózni’ – *pánkeren* az ige, a *-te* képző pedig igenevesíti azt). *opreszálinde* (’fölszálltak’), de: *[o]pre pádi* (’fölfelel’). Abban az esetben, amikor az igekötő az ige után áll, a magyar helyesírás alapján számunkra megszokott módon különírt alakként szerepel az igekötő: *repitindehászmán opre*. A magyar helyesírási szabály alapján „az igekötőként is használt határozószót különírjuk akkor, ha határozószói szerepét emeljük ki” (AkH.¹²: 56). Ezt nem követik a szerzők az *oprepirel* (’fent jár’) alak esetében.

A második kötetben szereplő szövegben is hasonló változatosság figyelhető meg az igekötő esetében. Itt az *opre* ’meg’ jelentésben is szerepel:

Jek álkálmohal szolitingyálen opre jek gádzsó.

‘Egy alkalommal **megszólította őket** egy gazda.’

Eltérést mutat viszont a ‘felszálltak’ esetében szereplő *opre szálinde* alak, amely az előző szöveggel ellentétben különírással szerepel ugyanazon a szöveghelyen:

***Opre szálinde** o khányá andó úcsó repitindelesz szár o diline.*

‘**Fölszálltak** véle a tyúkok a magasba és repítették, akár a veszedelem.’

Az első szöveghez hasonlóan jelen esetben a ‘repítették volna fel’, illetve ‘fölfelel’ esetében azonos megoldásokat alkalmaz a szerző a szavak tagolásának szempontjából, ez látszódik az alábbiakban:

*Há o khányá ándo gono támnehász, ná **repülindehász opre** ándo felegó!*

‘Ha a tyúkok zsákban lettek volna, nem **repítették volna fel** az égbe!’

***Opre phenel** o puro rom: (...)*

‘**Fölfelel** erre a vén cigány: (...)’

Az igekötői szerepben ige előtti pozícióban jelen szöveg esetében a fordító nem követi az egybeírásra vonatkozó szabálypontot az alábbi szöveghelyen:

*Ekesejlehe pepeszko máskár pándingyá szo kilenc khányen o dalá kezdinde **opre tingenlesz** ándó darano ucsipo!*

‘A derekára kötötte mind a kilenc tyúkot, és azok kezdték **fölvinni** abba a rettenetes nagy magasságba!’

A harmadik kötetben szereplő fordításban szintén szerepel az *opre* ‘meg’ jelentése az alábbi esetben:

*Taj podi **avjasz opre** hogy o koro grasz is grasz kére ingrelesz.*

‘Végül arra a **megállapításra** jutott, hogy a vak ló is ló – hazavezeti!’

Ami eltérés a korábbiakkal szemben, a következő szöveghelyen látható:

*Odi lijász száma ando levegővo ando fellego) **szálingyá opre** lehe o kanya szaró veszedelmo.*

‘**Fölszálltak** véle a tyúkok a magasba és repítették, akár a veszedelem.’

Az *opre* ebben az esetben a korábbi *opreszálinde* ~ *opre szálinde* alakváltozatokkal szemben a *szálingyá opre* módon szerepel: az *opre* itt az ige után áll, az igétől különírva.

A határozószói funkcióban a helyesírásnak megfelelően a különírt alakban szerepel:

*Pedig már báresz **opre hasz.***

'Pedig már igencsak **fent járt.**'

Az ige utáni pozícióban a különírt alak szerepel, szemben az első szövegbeli megoldással:

*Egy dóri pepeszko maskar pangja o kilenc kanyen táj odala kezdinde **teingrelesz opre** ando darano úcsipo!*

'A derekára kötötte mind a kilenc tyúkot, és azok kezdték **fölvinni** abba a rettenetes nagy magasságba!'

A negyedik kötet szövegváltozatában határozószói szerepben az alábbi helyeken szerepel a vizsgált nyelvi elem. Hasonlóan a többi szöveghez, a szerző a különírást alkalmazza:

*Odi lijá száma, hogy **opre pirel** po levegővo andó felhövi.*

'Azt vette észre, hogy **fent jár** a levegőben, a felhők közt.'

*Ámde muro Kincso na daranyá ni ando levegővo, pedig már **opre hász** ándo levegővo.*

'Ám az én Kinnim nem ijedt meg még a felhők között sem, pedig már igencsak **fönt járt!**'

Abban az esetben, amikor ige utáni pozícióban áll, a különírás figyelhető meg, ezt példázza a szövegben szereplő *navjánász opre* 'nem repítették volna fel' alak az alábbi szöveghelyen:

*O khányá ande góneszte távne hász, **navjánász opre** ando levegővo.*

'Ha a tyúkok zsákban lettek volna, **nem repítették volna fel** az égbe!'

Ige előtti pozícióban is a különírás figyelhető meg, és az első, illetve második szöveghez hasonlóan ezen a szöveghelyen az ige előtt áll, míg a harmadik szövegben az *opre* itt ige után szerepel:

*Pegy dóri phángjá szo o kilenc khányen táj odálá **opre ligerde** lesz ando baro ucsó.*

'A derekára kötötte mind a kilenc tyúkot, és azok kezdték **fölvinni** abba a rettenetes nagy magasságba!'

Az *opre* különböző szöveghelyeken lévő változatos alakjai nem befolyásolják a jelentését tehát, ugyanis a jelentésváltozatai nem kapcsolódnak ahhoz, hogy önállóan vagy másik szóhoz kapcsolódva fordul-e elő.

A következőkben az I. kötetben szereplő szöveg (*Kincsoszke kányá*) igekötőire fókuszálok. az elemzett igekötők az alábbiak: *tejle* 'le', *opre* 'fel', *kejre* 'haza', *ketáne* 'össze'. Azért is lehet érdekes ezt a szófaji kategóriát elemezni, mert az egybe- és különírásuk változatossága összefüggésben áll(hat) azzal, hogy „az igekötőzést a szóalkotási morfológiához (is) tartozó műveletnek, a szóalkotás speciális módjának tekintjük, mivel ilyen módon lexikai egységek (igekötős igék) jönnek létre. Az igekötőzés a szóösszetétel és a szóképzés bizonyos tulajdonságait felmutatja, de mindkettőtől különbözik is, emellett nem csak a morfológiát érintő jelenség” (Ladányi 2017: 624).

Az igekötők ígétől (vagy igenévtől) való különírása a magyar nyelvben különféle helyesírási szabályok mentén alakul. Az így létrehozott lexikai egység alakja (az igekötő az ígétől külön áll-e) szabályok által meghatározottan jön létre tehát, ugyanis igekötős igék esetében az igekötő pozíciójától függően az egybe- és különírás eltérő szabályai figyelhetők meg. A magyar helyesírásban az igekötőkre az alábbi szabálypontok érvényesek az AkH¹² alapján: 1. ha az igekötő közvetlenül az ige (vagy igenév) előtt áll, egybeírjuk vele, 2. ha pedig követi az ígét (vagy az igenevet), akkor különírjuk tőle. 3. Az igekötő külön szó marad akkor is, ha közte és az ige (vagy igenév) között más szó is van (AkH¹²: 55–56). A dolgozatban elemzett szövegben esetében nincsenek ilyen szabályok, amelyek mentén az igekötős igék helyesírása konzekvensen alakulna. A lexikai egységet a beszélő egyéni megoldásai hozzák létre. Az AkH¹² azért lehet jó kiindulópont az elemzésekhez, mert a szövegek szerzői tanulmányaik során ezt a helyesírási rendszert sajátították el. Tehát amennyiben valamilyen szabályt követtek a szövegalkotás során, az ebből következhetett.

A *tejle* 'le' igekötő esetében a következő alakok jelennek meg a szövegben: *tejlecsingyász* 'lenyisszantott', *tejle náriszjász* 'le nem érkezett'; az igekötős igealakok a szöveg alábbi mondataiban szerepelnek:

- 1) *Tejlecsingyász egy sejlo, repülingyáasztár egy kányi. Tejlecsingyász egy káversejlo, repülingyáasztár egy káver kányi.*
'Lenyisszantott egy darabot, elrepült egy tyúk. Lenyisszantott egy másik darabot, elrepült egy másik tyúk.'
- 2) *O Kincso addig-addig csingerlász tejle o sejlo, még nafogyingyá pálleszte tejle o kányá táj voj tejle náriszjász pi pu.*

'No, Kinni addig-addig vágogatta elfelé a madzagot, míg el nem fogytak róla a tyúkok és ő teljesen **le nem érkezett** a földre.'

Az 1) esetben az igekötő egy E/3. személyű, múlt idejű, kijelentő módú igealakhoz járul, ezzel utal a cselekvés befejezettségére, ugyanis „a befejezettség kifejezése, az aspektusrendszerben játszott szerep az igekötők specifikáló szerepének központi oldala. Mozgást jelentő igéknél az igekötős alakok általában befejezett cselekvésekre vonatkoznak, szemben az igekötő nélküliekkel” (Pléh 1998: 107). A *tejlecsingyász* esetében a *tejle* igekötő – az AkH¹² szabálypontjának megfelelően – közvetlenül kapcsolódik a múlt idejű *csingyász* 'nyisszantott' igéhez: az ilyen módon létrejövő igekötős ige egy lexikai egységként szerepel a szövegben. A 2) szövegrészletben az igekötő és a múlt idejű igealak között a *nem* módosítószó áll, tehát az AkH¹² alapján a három szó a magyarban egymástól különírandó. Az idézett részletben ugyan a *tejle* igekötő szegmentáltan szerepel, a *náriszjász* 'nem érkezett' esetében azonban az egybeírás figyelhető meg (hasonlóan az idézett mondat másik ilyen alakjához: *nafogyingyá* 'nem fogytak').

Az *opre* 'fel, föl, rá' igekötő az *opreszálinde* 'fölszálltak', *repítindehászmán opre* 'repítették volna fel', *opre pádi* 'fölfelel', *oprefele te ligren* 'fölvinni' alakokban szerepel az alábbi szöveghelyeken:

3) *Hász andeleszki zsebá egy sejlo, o vigopepeszkomáskár pángjász pálodi kezdingyász lekányen opretepánkeren pelesejleszkolungipo pásekekáver.*

'Volt a zsebében egy madzag, a végét a derekára kötötte, aztán kezdte a tyúkokat **rácsomózni** a madzag hosszára, sorban, egymás után.'

4) *Opreszálinde lehel o kányá ándoucsipo táj repülinlász szár o veszedelmo!*

'**Fölszálltak** véle a tyúkok a magasba és repítették, akár a veszedelem!'

5) *Ha o kányá ando gauno tavnehász ná repítindehászmán opre ando égo!*

'Ha a tyúkok zsákban lettek volna, nem **repítettek volna fel** az égbe!'

6) *Oppe pádi o puro rom: (...)*

'**Fölfelel** erre a vén cigány: (...)'

Az igekötő az ige után áll az 5) példa esetében, a szöveg itt az E/1. személyű, múlt idejű, feltételes módú segédigés igealaktól különítva szerepel: *repítindehászmán* 'repítették volna' *opre* 'fel'. A további példák esetében az igekötő minden esetben az ige vagy igenév előtti pozícióban áll. A 3) esetben ugyanakkor az *opre* jelentése – a többitől eltérően – nem a 'fel, föl', hanem 'rá'; illetve ebben az esetben nem igéhez, hanem közvetlenül igenévhez

kapcsolódik. A 4) esetében az *opre* 'fel' jelentéssel közvetlenül kapcsolódik a *szálinde* 'szálltak' igéhez az *opreszálinde* alakban. Ezzel szemben a 6) példában a 'fölfel' jelentésű *opre pádi* esetében az AkH¹² szabálypontjával szemben az igekötő különírva szerepel az igétől. Ebben az esetben azonban, ellentétben a korábbi példákkal, az igekötő utáni igealak nem múlt, hanem jelen idejű.

A *kejre* 'haza' igekötő a *kejretrágyálesz* 'hazavezeti', *kejre riszne* 'hazaérkeztek', illetve *ácsávesz kejre* 'állítasz haza' alakokban szerepel az alábbi szövegrészekben:

- 7) *Podigindilász, szókerlá páleligerlálesz vágy ná, vigül podi jutingyász hogy o korro grász is grász hin **kejretrágyálesz!***

'Gondolkozott, mit csináljon, visszavigye-e vagy ne, végül arra a megállapításra jutott, hogy a vak ló is ló – **hazavezeti!**'

- 8) *Szár **kejre riszne** ávriávjá ándári sátorá i puri romnyi perdaldikjász e kányen.*

'Ahogy **hazaérkeztek**, kibújt a sátorból a vén cigányasszony, vizsgálta a tyúkokat.'

- 9) *Na dosztá áteángyál mange eke korre grászesz táj egy korre gurunya táj ákánág kilenc korrekányencál **ácsávesz kejre?***

'Nem volt elég, hogy idehoztál nekem egy vak lovat meg egy vak tehenet, most kilenc vak tyúkkal **állítasz haza?**'

Az igekötő a 7) és a 8) példa esetében az ige előtt áll: a 7) esetében az igekötő közvetlenül kapcsolódik az E/3. személyű, jelen idejű, kijelentő módú igéhez; a 8) esetében a *kejre* különírva szerepel a *riszne* T/3. személyű, múlt idejű, kijelentő módú igétől. Összevetve ezt a 6) példával, ahol a különírás a jelen idejű (E/3. személyű, kijelentő módú) ige esetében figyelhető meg (szemben a 8) múlt idejű igealakjától), megállapítható, hogy a példákban az ige személye, módja, illetve ideje nem befolyásolja az igekötőt e tekintetben. A 9) esetében az igekötő az ige utáni pozícióban áll, az igétől különírva, tehát az AkH¹² szabálypontjának eleget téve: *ácsávesz* 'állítasz' *kejre* 'haza'.

A *ketáne/össze* 'össze' igekötő az alábbi alakokban szerepel a szövegben: *kidelen ketáne* 'szedd össze őket', *kideketáne* 'szedd össze', *ketáneki gyász* 'összegyűjtötte', *összetekinden* 'összeszedegélni'. Ezek az alakok a következő szöveghelyeken szerepelnek:

- 10) *Mejgtuke dáv ádalá kilenc kányá is, **kidelen ketáne** tájligerlen!*

'Ráadásnak neked adom ezt a kilenc tyúkot is, **szedd össze őket** és vigyed!'

- 11) *Nás cság, Kincso **kideketáne** lekányen!*

'Szaladj csak, Kinni, **szedd össze** a tyúkokat!'

12) *Ej, ügyeso hász ám o romanocsávo egykettőre **ketáne**kigyász e kányen!*

'Hej, ügyes volt ám a cigányfiú, egykettőre **összegyűjtötte** a kotkodácsoló szárnyasokat!'

13) *O puro rom anglalijász ándár peszki táska egy gauno táj kezdinde **összetekiden** lekányen.*

'A vén cigány előhúzott az átalvetőjéből egy zsákot és kezdték **összeszedegélni** a tyúkokat.'

14) *Mír ná ándo gauno **kigyanlen** ketáne?*

'Miért nem zsákba **szedted őket**?'

A 10) *kidelen ketáne* 'szedd össze őket' alak esetében az igekötő különírvá szerepel a *kidelen* alaktól, amely szegmentáltan a *kide* 'szedd' (E/3. személy, jelen idő, felszólító mód) és *len* 'őket' (T/3. személyű személyes névmás) alakokból álló lexikai egység. Ezzel szemben a *kideketáne* 'szedd össze' esetében az igekötő a felszólító módú igealakhoz közvetlenül kapcsolódik, annak ellenére, hogy az ige mögötti pozícióban szerepel. A mondat modalitása (felszólító) összefügg az igekötő pozíciójával is, ugyanis „az igekötők prototipikusan az ige előtti pozíciót foglalják el; ez az igekötők ún. kanonikus pozíciója (Ladányi 2017: 624)”, de egyúttal „az igekötőt nem tekinthetjük igei prefixumnak, mert az igekötős igeek (...) a mondatban szintaktikai szerkezetekként viselkednek, amelyeknek részei elválhatnak egymástól” (uo.), azaz „az igekötők jellegzetesen elmozdulhatnak preverbális helyzetükből. Igaz ez kontrasztív fókuszba került referenciális főnévi csoportokra, felszólító mondatokra, kiegészítendő kérdésekre, tagadásokra s számos egyéb szerkezetre” (Pléh 1998: 109). Ugyanakkor ebben az esetben, mivel az igekötő az ige mögött áll, az AkH¹² alapján különírandó lenne az igétől. A 12) esetében a *ketáne*kigyász 'összegyűjtötte' az igekötő az ige előtti pozícióban áll, és közvetlenül kapcsolódik a *kigyász* 'gyűjtötte' E/3. személyű, múlt idejű, kijelentő módú igealakhoz.

A 13) példamondatban a romani fordításban a korábban előforduló *ketáne* 'össze' igekötő helyett a magyar össze igekötő szerepel az *összetekiden* alakban: az igekötő tehát közvetlenül járul a *tekinden* 'szedegélni' igealakhoz.

A 14) esetében ugyan a mese eredeti magyar szövege nem igekötős igealakot tartalmaz, hanem a *szedted* igét, a romani fordításban a *kigyanlen ketáne* 'szedted őket össze' igekötős alak szerepel. Az igekötő ez esetben a *kigyanlen* 'szedted őket' alak, a *kigyan* 'szedted' E/3.

személyű, múlt idejű, kijelentő módú ige és az ahhoz kapcsolt *len* 'őket' T/3. személyű személyes névmás mögött áll, attól különírva.

3.2.2 Kollaboratív elemzés

Az alábbi elemzéshez az I. kötet *Kincszoszke kányá* c. szövegét két, a mesekönyv két írójával/fordítójával néztem át: arra kértem őket, hogy az olyan szavakat, amelyeket tovább lehet bontani (pl. névelő + főnév kapcsolatra), szegmentálják, és mondják el az így felbontott alakok jelentését. Több esetben az – egyébként tovább bontható – alakokat nem szegmentálták volna, mert a kiejtés alapján így gondolták megfelelőnek a leírt alakot is – viszont miután megkérdeztem, hogy nem lehetne-e mégiscsak felbontani az adott alakot, azt mondták, lehetne, de „nem így mondják”. Ennek oka az lehet, hogy a romani leírása során nem támaszkodhatnak olyan metanyelvi tudásra, amely a magyar esetében megvan: tehát mi számít önálló szóalaknak és mi nem; ezekre milyen helyesírási szabályok érvényesek az egybe- és különírás tekintetében. Például a *lekányen* 'a tyúk' alak esetében a határozott névelőt nem választották volna le a többes számú főnévről, mert „így ejtik”. Ez a tendencia a módosítószók (*ná/na* 'nem'), a kötőszók (*táj* 'és') és a névmások (*len* 'ők'), továbbá a jelzős szerkezetek esetében is megfigyelhető. Bár ezek a legjellemzőbbek, más példák is vannak (a fejezet példáiban a szegmentálás mindig a helyi résztvevők véleményén alapul). Például: *tavnehász*: *tav* 'ha' *nehász* 'lett volna' (feltételes alárendelő kötőszó + feltételes módbeli segédige és múlt idejű létige kapcsolata); *máskofelheüv*: *másko* 'fent' *felheüv* 'felhőkön' (helyhatározós alárendelő szintagma); *tájligerlen*: *táj* 'és' *ligerlen* 'vidd el' (kapcsolatos mellérendelő kötőszó + felszólító módú igealak és igekötő kapcsolata) *podigindilász*: *pod* 'azt' *gindilász* 'gondolta' (tárgyas alárendelő szintagma).

Azt is kiemelték, hogy „a kiejtés hatására felcserélődnek az egyes részek”, és erre figyelni kell majd a magyarra fordított alakok esetében, ha leírom őket. Ilyen például a *repülingyáasztár* 'elrepül' alak, amely esetében az általuk szegmentált alak a *repülin* 'repül' *gyáasztár* 'el' igéből és igekötőből áll – itt problémásnak érezték, hogy a magyar esetében az igekötő az ige előtti pozícióban van, míg a romani esetében az ige után áll. Másrészt az egyes alakok többjelentésűségét is kiemelték, például a *ná* nem minden esetben a 'nem' módosítószó jelentéssel szerepel, pl. a *ninápen* 'ne is mondd' általuk szegmentált alakja *ni* 'ne' *ná* 'is' *pen* 'mondd'. Ezen kívül a helyi beszédmód sajátosságaként említették a szövegben is szereplő *oprefele* alakot, amelynek jelentését a szöveggörnyezet függvényében

lehet meghatározni: ebben az esetben a mese szövegében az *oprefele* jelentése 'fent', de ezt ők 'fent a városban' jelentéssel is használják, ha a telepről a városba mennek.

A következőkben tehát az ő metanyelvi megszólalásaik mentén szegmentált alakok szerepelnek: ez azért is fontos, mert rámutat arra, hogy alapvetően nem érezték volna szükségesnek az egyes alakok felbontását. Másfelől pedig jól reprezentálja azt, hogy a hangzó beszéd írása során a tagolás elsődlegesen az intuíción alapult – ennek fő forrása pedig a kiejtés (ilyen módon meghatározó szerepűek a szupraszegmentális jelenségek és a prozódia).

1.) „Ej, ügyeso hász ám o romanocsávo egykettőre ketánekigyász e kányen! Hász andeleszki zsebá egy sejlo, o vigopepeszkomáskár pángjász páldi kezdingyász lekányen **opretepánkeren pelesejleszkolungipo** pásekekáver. Odi lija számá, hogy **oprepirel** ándolevegeivo máskár o felheiva. Opreszálinde lehel o kányá ándoucsipo táj repülinlász szár o veszedelmo! O purorom meg kétségbe pejász náskerlász tejlepipu táj jájgatinlász száandarokirlo.

– Jááj! Jááááj pusztulineltár teljesen. Jáááj, Kincso **szokergyál** pále? Ákánág **csaureltut** o kilenc kányá! Sájke **nátisztáná** szerzetahádála hanem szárnyása bengeszke jauszágá.”

Szövegbeli alak	Szegmentált alak(ok)	
<i>opretepánkeren</i>	<i>opre</i> 'fel'	<i>tepánkeren</i> 'kötni'
<i>pelesejleszkolungipo</i>	<i>pelesejleszko</i> 'a madzagnak'	<i>lungipo</i> 'a hosszára'
<i>oprepirel</i>	<i>opre</i> 'fent'	<i>pirel</i> 'járt'
<i>szokergyál</i>	<i>szo</i> 'mit'	<i>kergyál</i> 'csináltál'
<i>csaureltut</i>	<i>csaurel</i> 'ellop'	<i>tut</i> 'téged'
<i>nátisztáná</i>	<i>ná</i> 'nem'	<i>tisztáná</i> 'tisztá'

Az alábbiakban az *opretepánkeren* 'felkötni' alakot ugyan felbontották az *opre* 'fel' igekötő és *tepánkeren* 'kötni' főnévi igenév alakokra, a szövegben az egybeírt alak a konvenciók alapján is egybeírt lenne, mivel az igekötő az igenév előtti pozícióban van. A további példák azonban jól érzékeltetik azt, hogy az egybeírt alakok a szerzők egyéni megoldásaiként vannak jelen az egyes szövegekben:

- 1) *pelesejleszkolungipo*: a *pelesejleszko* 'a madzagnak' és *lungipo* 'a hosszára' összetételi tagok helyhatározós alárendelő szintagmát alkotnak, a szövegben összetételként szerepelnek
- 2) *oprepirel*: *opre* 'fent' *pirel* 'járt' összetételi tagok a helyhatározós alárendelő szintagma helyett összetételt alkotnak
- 3) *szokergyál*: a *szo* 'mit' kérdőszó (kérdő névmás) + *kergyál* 'csináltál' E /2. személyű, múlt idejű, kijelentő módú igealak összetételt alkot
- 4) *csaureltut*: *csaurel* 'ellop' E/3. személyű, jelen idejű, kijelentő módú igealak + *tut* 'téged' személyes névmás egy alakként szerepelnek
- 5) *nátisztáná*: a *ná* 'nem' módosítószó + *tisztáná* 'tisztá' melléknév összetételként szerepel

2.) „*Opre pádi o puro rom*:

– *Á ninápen e Kincszos! Sun szo kergyász! Eke sejlehel pepeszkomáskár pangjász o kilenc kányá táj odálá kezdinde oprefele te ligren ándo báró úcsipó! **Tenávicsináv ásszebáre**, ámáro Kincso **návjáhász** pále kámende. De vicsinkeráusz, szárcság bíringyom fogadingyász i vorbá! Tená keráv ávri muromúj ásszebáre amaro Kincso soha návjáhász pále kámende. De orditínáusz **szárcságbíringyom** ázir hallgátingyász **pemurivorbá**! Tená keráv ávri ássze zurále muro muj, o Kincso návjáhász pále máj buter o kányá ligerdehászlesz örökre!*

*Mure kincsesá bejátá ádi mesa **csácsohász**, áukáhász szár me pengyom!*”

Szövegbeli alak	Szegmentált alak(ok)	
<i>Tenávicsináv</i>	<i>tenáv</i> 'ha nem'	<i>vicsináv</i> 'kiabálok'
<i>ásszebáre</i>	<i>ásze</i> 'olyan'	<i>báre</i> 'nagyon'
<i>návjáhász</i>	<i>ná</i> 'nem'	<i>jáhász</i> 'lenne'
<i>muromúj</i>	<i>muro</i> 'az én'	<i>múj</i> 'szám'
<i>szárcságbíringyom</i>	<i>szár</i> 'ahogy'	<i>cság</i> 'csak' <i>bíringyom</i> 'bírtam'
<i>pemurivorbá</i>	<i>pemuri</i> 'az én'	<i>vorbá</i> 'szavam'
<i>csácsohász</i>	<i>csácsó</i> 'igaz'	<i>hász</i> 'volt'

- 1) *Tenávicsináv*: a *tenáv* 'ha nem' és *vicsináv* 'kiabálok' alakok alkotják; a *tenáv* feltételes kötőszó + módosítószó kapcsolatot nem szegmentálták, ehhez közvetlenül kapcsolódik a *vicsináv* E/1. személyű, jelen idejű, kijelentő módú igealak

- 2) *ásszebáre*: az *ásze* 'olyan' mutató névmás és a *báre* 'nagyon' határozószó összetételt alkot
- 3) *návjáhasz*: az összetételt alkotó tagok a *ná* 'nem' módosítószó és a *jáhasz* 'lenne' feltételes módban lévő létige
- 4) *muromúj*: a *muro* 'az én' birtokos névmás és *múj* 'szám' főnév összetételt alkot
- 5) *szárcságbiringyom*: a *szár* 'ahogy' névmás a *cság* 'csak' módosítószó és a *biringyom* 'birtam' E/1. személyű, múlt idejű, kijelentő módú igealak egy összetételként szerepelnek
- 6) *pemurivorbá*: ebben az esetben összetételt alkot a *pemuri* 'az én' személyes névmás és a *vorbá* 'szavam' (birtokos személyjeles) főnév
- 7) *csácsóhasz*: az *csácsó* 'igaz' melléknév és a *hasz* 'volt' segédige egy összetételt alkot – és egyébként együttesen alkotják a mondat névszói-igei állítmányát

A példák illusztrálják a heterográfiában megfigyelhető változatosságot. A helyi résztvevők segítségével végzett elemzés pedig rámutat arra, hogy egy ilyen jellegű szöveg megalkotása során az elsődleges támasz a beszélt nyelv. Mindez a szóhatárok kijelölése esetében is heterogén megoldásokat hoz létre, illetve azok kijelölése sem szükséges minden esetben; ilyen módon nem a konvencionális értelemben vett szavak határai jönnek létre. Ezt az ellentétet a (helyes)írás és a szóbeliség között jól mutatja, hogy – ahogyan Ong fogalmaz – „a hang (...) csak úgy létezhet, hogy közben fokozatosan megszűnik. Egy szó soha nincs jelen a maga teljességében (...)” (Ong 2010 [1982]: 83). Mindazonáltal „a betűírás azt sugallja, hogy mindez másképpen van: hogy a szó dolog, tárgy, nem pedig esemény; hogy egyszerre lehet jelen a maga teljességében, illetve, hogy alkotóelemeire lehet bontani, melyeket leírhatunk sorban” (uo.).

4. Heterográf szövegek olvasása

Az elemzett szövegek olvasásával kapcsolatban fontos kiemelni, hogy a helyiek a saját írásbeliségükkel nyomtatott formában még nem találkoztak (csak kéziratos formában és az internetes kommunikáció során). A következőkben a heterográf szövegek olvasását egy olyan videó elemzésével mutatom be, amely a 2019 decemberében indult 30 hónapos KA 203-as Erasmus+ intézményi együttműködési projektjének keretében készült. A projekt címe *Transzlingválás az egyenlő esélyekért: romani beszéd az iskolában*, eredménye pedig egy

sokszerzős kötet (Heltai–Tarsoly szerk., megjelenés alatt), illetve egy, a jó gyakorlatokat bemutató videótár. Utóbbiban szerepel a dolgozatban is elemzett és felhasznált *Romani szöveg olvasása mint transzlingvális gyakorlat (Reading Romani as a translanguaging activity)* című, 19. számú videó (<http://www.kre.hu/romanitranslanguaging/index.php/video-repository/>).

Az előző fejezetekben bemutatott elemzésekből kitűnt, hogy a heterográf szövegek nem konzekvensek a szóhatárok jelölésében, illetve a heterogenitásuk a nyelv több szintjén is megfigyelhető. Ez a változatosság az ilyen jellegű szövegek olvasásával kapcsolatban vethet fel kérdéseket. Az olvasás meghatározására a különböző megközelítések más-más szempontot fókuszba helyezve tesznek kísérletet. Gósy (2005) kétféle meghatározást különít el: 1. „hagyományos megfogalmazás szerint az olvasás a leírtak által vezetett gondolkodás, az olvasási készség pedig az írott szövegek megértésének képessége” (Thorndike 1973 és Clay 1993 alapján Gósy 2005: 362), 2. „az olvasás dekódolási készség: a leírt szavak transzformációja beszélt (kiejtett) szavakká” (uo. Perfetti 1986 alapján). Az előbbi esetben elsősorban az írott szövegre helyeződik a hangsúly: az olvasás ilyen értelemben annak a képessége, hogy az írott szöveget az olvasó (az olvasás által) képes értelmezni. Az utóbbi felfogás elsősorban a befogadót (olvasót) helyezi központba, illetve az írott nyelv és beszélt nyelv kapcsolatát is lényegi pontként tárgyalja, amennyiben az írott szöveg olvasását olyan folyamatként tételezi, amely egyúttal az írott alakokat élőbeszéddé alakítja át.

A heterográf szövegek esetében az olvasás kérdése két fő szempontból lehet problémás: egyrészt a helyesírás és az olvasás közötti kapcsolat, illetve az ebből következő metanyelvi tudatosság szempontjából. A szakirodalom alapvetően olyan szövegek olvasásának kérdéseit tárgyalja, amelyek valamilyen helyesírási rendszer mentén íródtak. Vannak olyan felfogások, amelyek összefüggést látnak az adott nyelv helyesírása és az olvasás tanulásának folyamata, illetve az olvasási rutin kialakítása között. Ennek értelmében az olvasás tanulását – betűírás esetén – három lényeges tényező határozza meg (Ziegler–Goswami 2005 alapján Csépe 2014: 350): 1. a hang–betű/betű–hang megfeleltetés, 2. a hang–betű/betű–hang konzisztenciája, illetve 3. az összetevőméret vagy granualitás (ami „azt mutatja meg, hogy mekkora azoknak az ortográfiai egységeknek a mérete, amelyeket a fonológiai rendszer adott elemeihez illeszteni kell” [Csépe 2014: 350]). E tényezők összefüggnek az adott nyelv helyesírásával: minél transzparensabb és konzisztensebb ez, annál gyorsabbak az olvasás tanulási folyamatának felsorolt szakaszai.

Fontos továbbá az olvasás elsajátításához és az olvasási rutin kialakulásához a nyelvi tudatosság, az artikulációs biztonság (Gósy 2005: 370). A metanyelvi tudatosság szintjei

közül az olvasás szempontjából a fonológiai tudatosság a legjelentősebb: ez teszi lehetővé a szavakon belül az egyes szegmentumok felismerését (Ziegler–Goswami 2005 alapján Csépe 2014).

Az olvasási modellek eltérő módon értelmezik az olvasás folyamatát, ezzel más szempontot állítva a leírás fókuszába. Gough (1972) szeriális-transzformációs modellje az olvasás hagyományos megközelítéséhez kapcsolható. Ez a modell nem a szóalakok felismerését helyezi az olvasási folyamat fókuszába, hanem a betűk egymás utáni kiolvasását, ezáltal „az olvasó nem kitalálja a szót, hanem végigtapogatja, fokról fokra” (Adamikné Jászó 2006: 532). Ebből adódóan „az oktatás számára azt javasolja ez a modell, hogy a betűk tanításával kell elkezdni az olvasás tanítását, s azután térni rá a szavakra. A megértést az olvasó meglévő lexikai és szintaktikai tudása biztosítja” (Adamikné Jászó 2006: 532).

Samuels (2004) automatikus információfeldolgozó modellje az olvasás folyamatának középpontjába a figyelmet helyezi. A modell értelmében „a megértés két lépésben történik: először a nyomtatott szavakat kell dekódolni, utána a dekódolt szavakat meg kell érteni. A dekódolás az a folyamat, melynek során a nyomtatott szavakat kimondott szavakká alakítjuk át. A kimondott szavakat nem feltétlenül szükséges hangosan kiejteni” (Adamikné Jászó 2006: 534). Ezzel szemben áll Smith (1978) top-down modelljének megközelítése, ami „teljesen elveti azt az elképzelést, hogy az olvasás a nyomtatott szavak dekódolása, vagyis kimondott szavakká alakítása” (Adamikné Jászó 2006: 535). Ehelyett a megértést helyezi fókuszba, az egyes szavak felismerése véleménye szerint csak ezután történik, továbbá feltételezi azt, hogy sokszor a szöveggörnyezet segítségével lehet a szavak jelentését meghatározni (Adamikné Jászó 2006). A modell kritikája arra a problémára reflektál, hogy az oktatásban problémás lehet ez az olyan tanulók esetében, akik nem látták még leírva a számukra nem ismert szavakat (Lapp–Flood 1986: 122–123 alapján Adamikné Jászó 2006: 536).

Adams (2004) olvasási modellje a szófelismerés és az olvasás összefüggésén alapszik, amihez egy interaktív modellt alkalmaz. Az interaktív modellek sajátja, hogy sem bottom-up, sem top-down modellek, hanem azt tételezik, hogy a folyamatok szimultán aktívak és interaktívak. Az Adams-féle modell egyik komponense az ortográfiai feldolgozó; ez „képvisei az olvasó ismeretét a szó vizuális képéről” (Adamikné Jászó 2006). A modellben lényeges összetevő továbbá a kontextusfeldolgozó szakasz. Ennek során az olvasó felismeri a szó betűit, és aktiválja a betűzési mintát, a kiejtést és a jelentést (Adamikné Jászó 2006: 541).

Tehát az olvasás két fő folyamata a dekódolás és megértés. Ezt látszanak alátámasztani az olyan pszicholingvisztikai kutatások, amelyek szerint a hang-betű megfeleltetés nem

mindig szükséges. Ehelyett gyakran úgy dekódoljuk a betűket, a betűk alkotta sorozatot (pl. szót), hogy azt már azonosítjuk a jelentéssel (Gósy 2005: 363–364). Ilyen módon „az írás a »szavakat« a dolgokhoz teszi hasonlóvá, hiszen a (leírt) szavakra úgy gondolunk, mint a (hangzó) szavak dekódoló (olvasó) által érzékelt vizuális jeleire” (Ong 2010 [1982]: 18). Ebből a szempontból a heterográf jellegű szövegek nehézséget okozhatnak az olvasási rutin kialakulásában, amennyiben nem konzekvensek az egyes nyelvi egységek jelölésében. Habár a jelentés nem változtat a szóhatárok eltérése, a dekódolás és megértés folyamatát megnehezítheti. A heterográfiára jellemző változatosság adott esetben megnehezíti, hogy az egyes (szó)alakok memorizálódhassanak, ezáltal a későbbiekben a felismerésük automatikussá váljon. Mindazonáltal az olvasás során az elsődlegesen meghatározó szerepe a jelentés megértésének van.

Az olvasás során megvalósuló szófelismeréssel összefüggésben Valtin (1984) kutatásainak eredményeit is érdemes lehet megemlíteni; ez a szó fogalmának fejlődésén alapszik. Az elsődleges kérdés az volt, hogy a gyerek milyen jelentést kapcsol a szóhoz. Megállapítása szerint a gyerekek szófogalmát a nyomtatott szöveggel való ismerkedés alakítja. Ilyenkor tanulják meg felismerni a nyelvi egységeket, a szavakat (összefoglalja Adamikné Jászó 2006: 185). Ahogy Ong fogalmaz, „az olvasó a könyv lapjain nem valódi szavakat lát, hanem kódolt szimbólumokat, melyek segítségével a megfelelően képzett személy tudatába tud idézni valódi (ténylegesen hangzó vagy hangzóként elképzelt) szavakat” (Ong 2010 [1982]: 70).

Az olvasás megközelítései és modelljei ugyan eltérőek, azonban közös pontjuk az, hogy az olvasás folyamatát olyan szövegek esetében tárgyalják, amelyek helyesírással rendelkeznek, illetve egyes megközelítések a helyesírási rendszer típusával is összefüggésbe állítják az olvasás sikerességét. Fontos továbbá az egységes helyesírás az olyan elméletek szempontjából is, amelyek a szóalakok felismerésében, nem pedig betűzésében ragadják meg az olvasást. Az egységesség folytán a látott szóalakok konzekvensek, így elősegítik, hogy a későbbiekben ezek felismerése automatizálódjon; ez teszi lehetővé, hogy ne a betűk egymásutániségben való felismerése, hanem a szóalakok képének tudatosulása valósuljon meg az olvasási folyamatban.

A videóban a gyerekek egy órai foglalkozás keretében a mesekönyvből felolvasott egy-egy szövegrészt értelmezik: a (helyi) romani nyelvű mondatokat fordítják le magyarra azt követően, hogy valamelyikük felolvasta azokat. Ennek a célja a tanár elmondása szerint az volt, hogy a fordítás eszközével fejlessze a diákok magyar nyelvű szövegalkotási készségét. Ez az alapvetően szóbeli jellegű helyi romani beszédmódot egyfelől írott formában építi be az

órába, másfelől pedig ennek olvasását vezeti be a tanórába, ami új gyakorlat lesz a gyerekek számára. Mivel korábban jellemzően nem találkoztak a romani nyelvű szövegekkel nyomtatott formában, a szöveg olvasása során nem támaszkodhatnak arra a rutinra, amelyet a magyar szövegek olvasásában már elsajátítottak, például a szóalakok automatikus felismerése tekintetében. Ez látható is a videón, hiszen ahogyan arra a tanár is rámutat, a szöveg olvasása a diákok számára nehézséget jelentett: „kicsit csalódott voltam, amikor a magyar nyelven kifejezetten jól olvasó diákjaim akadozó felolvasását hallgattam” (19: 3.42–3.50). Majd ezt kiegészíti azzal, hogy mindez a megszokás hiányából adódik: azaz abból, hogy először kellett (hangosan) olvasniuk ilyen jellegű szöveget. Mindez tehát összefüggésbe hozható azzal, hogy az olvasás során ez esetben még nem tudták memorizálni a leírt szóalakok képét.

A szóhatárok jelölésének tekintetében ezek a szövegek változatosságot mutatnak: ugyanakkor a fent említett top-down modell itt is érvényesülhetne azzal az eltéréssel, hogy ebben az esetben több szóalak képe memorizálódna. Az, hogy ez megnehezíti-e az olvasást, ebből a videóból nem derül ki. A gyerekek most kerültek először olyan szituációba, amikor ilyen jellegű szöveggel találkoztak, illetve azt fel is kellett olvasniuk. Épp ezért nem is rendelkezhetnek azzal a korábbiakban már említett rutinnal, ami lehetővé tenné a szóalakok automatikus felismerését. Ebből következően pedig a metanyelvi tudatosság sem olyan mértékű, mint például a magyar esetében, ahol az olvasásban szerzett gyakorlatnak köszönhetően már tisztában vannak az adott szóalakok önállóságával.

Az azonban a videóban is jól látszik, hogy az olvasásban felmerülő (kezdeti) nehézségek az értelmezésre nincsenek hatással, hiszen az egyes romani szakaszok felolvasását követően a diákok képesek azt a (romaniul nem tudó) tanár számára lefordítani magyar nyelvre. Így a tanár által megfogalmazott pedagógiai cél, azaz a magyar nyelvű szövegalkotási készségek fejlesztése a fordítás által sikeres volt. A helyi írásmód bevonása a tanórába tehát nem nehézséget jelent a gyerekeknek (csak mert több írásváltozattal találkoznak); ellenkezőleg, ezzel az otthoni beszédmód nem csak a szóbeliség szintjén válik az óra részévé. Az órai munka, amit a videó bemutat, a szöveg olvasása és fordítása a szövegértési képességek fejlesztésének céljából történt. Ezek pedig általános nyelvi kompetenciák, amelyek fejlesztéséhez többnyelvű tanulók esetében nem szükséges, sőt nem célszerű egy-egy nyelvre korlátozni a gyakorlat tárgyát. Helyette érdemes lehet a nyelvi repertoár egészét (García 2014b) bevonni az ilyen jellegű gyakorlatokba: a szövegértésben és -értelmezésben nem jelent problémát az olvasott szövegek változatossága.

5. Összegzés

A heterográf írásmódok esetében a szóhatárok jelölésének különböző megoldásai vannak. Ebből következően az egyes szövegek lejegyzői a szavakat eltérő módon szegmentál(hat)ják az írásmódjaikban. A dolgozatban vizsgált meseszövegek nem a tagolatlanként, jóval inkább változatos tagolódásúként írhatók le: a szerzők a sajátos megoldásaikkal e tekintetben ugyan egymástól eltérő szövegeket hoztak létre, jelentésbeli eltérés azonban nem figyelhető meg.

A dolgozat elején megfogalmazott hipotézisek részben beigazolódtak. Az első hipotézis szerint a heterográf szövegekben a szóhatárok eltérően jelennek meg a konvencionális értelemben vett szóhatároktól. Az elemzett szövegekben is látható, hogy a határok nem a nyelvi egységek, hanem a jelentésben összetartozónak ítélt szegmentumok mentén rajzolódnak ki: ez pedig az egyéni percepció következtében más-más módon alakulhat. A második hipotézis is beigazolódtott. A négy szöveg összehasonlításából látszik, hogy eltérések figyelhetők meg az egyes szövegek között, másrészt az egyes szövegeken belül sem egységes a tagolás. A szövegek egyéni megoldásai változatosságot mutatnak az egyes szövegeken belül, illetve az egyes szövegek között is: nincsen szó tendenciákról, jóval inkább a leírás pillanatában megfelelőnek tekintett alakokként lehet tekinteni a szövegek megoldásaira. A változatosság mindazonáltal nem okoz problémát az értelmezésben, hiszen szemben a magyar helyesírással, jelen szövegek esetében az egybe-, illetve különírás szemantikailag nem befolyásolja a szavak, szókapcsolatok, szóösszetételek jelentését. Minden alakra olyan jelentéses egységként érdemes tekinteni tehát, amely túllép a szó mint nyelvi egység kategóriáján, teret engedve az egyéni, sajátos meggyőződéseknél a nyelvi gyakorlatok során – jelen esetben az írás színterén.

A helyi résztvevőkkel közösen írt elemzés tanulsága az, hogy az írást a beszéd pillanatnyisága határozza meg: a leírt alakok tehát a beszélt nyelvet követik, ez pedig változatosságot eredményez. Ezen kívül az írásban megjelenő és általános metanyelvi tudatosságuk alapvetően a magyarhoz kötődik – lévén, hogy az iskolai tanulmányaik során ezt tanulták. Ezért az elemzésekhez nem szükséges a lovari sztenderd változathoz viszonyítani a dolgozatban elemzett példákat.

A heterográf szövegek olvasásával kapcsolatban a legfontosabb megállapítás az elemzett videó alapján úgy gondolom az, hogy bár az ilyen jellegű szövegek olvasása során az olvasási rutin kialakulásában a folyamatok másképpen alakulnak, mint egy sztenderd

helyesírással rendelkező nyelven írt szöveg esetében, a tanóra célkitűzése – amely a nyelvi kompetencia (szövegértés) fejlesztése volt – sikeresnek mondható. A helyi írásmód bevonása a tanórába tehát a nyelvi repertoár egészét erősítheti; a szövegekben megjelenő változatosság pedig nem nehézséget jelent, hanem másképp szervezi a tanulás és olvasás módszerét és műveleteit.

Humboldt gondolatai arra mutatnak rá, hogy a nyelv a maga teljességében és folyamatában (cselekvésként), nem pedig a szabályok és egységek együttesében volna célszerű tekinteni (tárgyként, eszközként). Így tehát a nyelv a maga állandó létrejöttében és létrehozásában ragadható meg. Amennyiben ezt egységekre tagoljuk, abban a pillanatban tételezzük fel a beszélőtől független tárgyként a nyelvet:

„Mert a szavak és szabályok szétszórt káoszában, amit általában nyelvnek szoktunk nevezni, csupán *a beszéd által létrehozott egyedi van jelen* (...). Ám az elkülönült elemekben éppen azt nem lehet felismerni, ami a legmagasabb rendű és legfinomabb, s ez csak az összefüggő beszédben vehető észre vagy sejthető meg (s ez méginkább bizonyítja, hogy a tulajdonképpeni nyelv a maga valóságos létrehozása aktusának foglya). Egyáltalán, minden vizsgálódásban, melynek az a célja, hogy behatoljon a nyelv eleven lényegébe, eleve ezt a beszédet kell mindig elsődlegesnek és igaznak gondolnunk.” (Humboldt 1985 [1836]: 83–84)

Kiragadva ebből az aktusból éppen a legalapvetőbb és szükségszerűbb tényezőtől szakad el: a beszélőjétől. Pont ezt teszi a formalizált ortográf írás is, amennyiben a nyelv a maga külső, azon kívül álló rendszert helyez. Habár a dolgozatban elemzett szövegekben vannak olyan tendenciák, amelyek alapján látható, jellemzően mik azok a nyelvi egységek, amik máshogy tagoltak (ilyen pl. névszó + névmás kapcsolat, illetve az elemzett [és más] jelzős szerkezetek, valamint az igekötők), ennek ellenére nem szükséges olyan statikus kategóriaként tekinteni a szóra, amely csak egy meghatározott alakváltozatoként tételeződik – helyette arra is érdemes figyelmet fordítani, hogy a beszélők egyéni megoldásai hogyan hozzák létre az ilyen egységeket, ezzel nyitva teret a (nyelvi) sokszínűségnek.

Bibliográfia

- Adamikné Jászó Anna 2006. *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben.* Trezor Kiadó, Budapest.
- Adams, Marilyn Jager 2004. Modeling the connections between word recognition and reading. In: Ruddell, Robert B. – Unrau, Norman J. (eds.): *Theoretical models and processes of reading.* Fifth edition. International Reading Association, Newark, Delaware. 1219–1243. (Eredeti közlés: 1994.)
- AkH.¹² = Magyar Tudományos Akadémia 2015. *A magyar helyesírás szabályai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Austin, John Langshaw 1990. *Tetten ért szavak.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benczik Vilmos 2001. *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben.* Trezor Kiadó, Budapest.
- Benczik Vilmos 2006. *Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez.* Trezor Kiadó, Budapest.
- Blommaert, Jan 2007. *Grassroots Literacy. Writing, Identity and Voice in Central Africa.* Manuscript: University of Jyväskylä, Tilburg University.
- Bódi Zoltán 1998. Internetes kommunikáció – beszédkommunikáció. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció.* MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 178–188.
- Choli Daróczi József – Feyér Levente 1988. *Zhanes romanes?* Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, Budapest.
- Clay, M. Marie 1993. *An observation survey of early literacy achievement.* Auckland, Heinemann.
- Csépe Valéria 2014. Az olvasás rendszere, fejlődése és modelljei. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika (1-2.). Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 339–370.
- Fehér Krisztina 2017. Összetett szavak és átmenetiség-modellek. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Összetételek és nyelvtanítási modellek.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, Románia. 20–39.
- García, Ofélia 2014a. Becoming Bilingual and Biliterate. Sociolinguistic and Sociopolitical Considerations. In: Addison Stone, C. – Silliman, E. R. – Ehren, B. J. – Wallach, G. P. (eds.): *Handbook of language and literacy: Development and disorders.* The Guilford Press, New York. 145–160.

- García, Ofelia 2014b. Countering the dual: Transglossia, dynamic bilingualism and translanguaging in education. In: R. Rubdy – L. Alsagoff (eds.): *The global-local interface, language choice and hybridity*. Multilingual Matters, Bristol, United Kingdom. 100–118.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gough, Philip B. 1972. One second of reading. In: Kavanagh, J. F. – Mattingly, I. G. (eds.): *Language by ear and by eye: The relationships between speech and reading*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Heltai János Imre 2020. Translanguaging instead of standardisation: Writing Romani at school. *Applied Linguistics Review* 11: 463-484.
- Heltai János Imre 2021. Szociolingvisztika és részvételiség. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 21: 21–34.
- Heltai János Imre – Tarsoly Eszter (eds.). Megjelenés alatt. *Translanguaging for Equal Opportunities: Speaking Romani at School*. De Gruyter Mouton.
- Humboldt, Wilhelm von 1985 [1836]. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásairól. In: Uő.: *Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 69–115.
- Jusczyk, Peter W. – Aslin, Richard N. 1995. Infants' detection of the sound patterns of words in fluent speech. *Cognitive Psychology* 29: 1–23.
- Keszler Borbála (szerk.) 2017. *Magyar grammatika*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Korompay Klára 2018. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 83–98.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 501–660.
- Lapp, Diane – Flood, James 1986. *Teaching students to read*. Macmillan Publishing Company, New York – London. 122–123.
- Lengyel Klára 2017. A nyelvi egységek szinteződése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 24–33.
- Lengyel Klára 2017. Nyelv, nyelvtan, grammatika. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 23.
- Li Wei 2018. Translanguaging as a Practical Theory of Language. *Applied Linguistic* 2018: 39/1.
- Lotman, Jurij 1977. *The Structure of the Artistic Text*. University of Michigan Press, Ann Arbor.

- Lukács Ágnes 2014. Szótanulás. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika (1-2.). Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 521–549.
- Markó Alexandra 2017. Hangtan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 75–206.
- Maturana, Humbert R. – Varela, Francisco J. 1980. Biology of cognition. In: *Autopoiesis and Cognition. The Realization of the Living*. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, Holland.
- Ong, Walter J. 2010 [1982]. *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest.
- Perfetti, Charles A. 1986. Cognitive and linguistic components of reading ability. In: Foorman, B. R. – Siegel, A. W. (eds.): *Acquisition of reading skills*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey. 11–41.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin 1991. *Cigány–magyar, magyar–cigány szótár*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Saenger, Paul 1997. *Space Between Words. The Origins of Silent Reading*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Samuels, Jay S. 2004. Toward a theory of automatic information processing in reading. Revisited. In: Ruddel, Robert B. – Unrau, Norman J. (eds.): *Theoretical models and processes of reading*. Fifth edition. International Reading Association, Newark, Delaware. 1127–1148.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Smith, Frank 1978. *Understanding reading*. 2nd edition. Rinehart and Winston Holt, New York.
- Sólyom Réka 2015. Neologizmusok a felsőoktatásban: tanulmányozási lehetőségek, feladattípusok bölcsészkaron tanuló hallgatók számára. In: Prax Levente – Hoss Alexandra – Nagy Tamás (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben 2. Hagyomány és modernitás*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar – Film-Virage Kulturális Egyesület, Pécs. 134–139.
- Thorndike, Robert Ladd 1973. Reading as reasoning. *Reading Research Quarterly* 2. 135–147.
- Tiszavasvári Transzlingváló Műhely (szerk.) 2020. *Hat romnya mesélinen I–IV*. Tiszavasvári Transzlingváló Műhely, Tiszavasvári.

- Valtin, Renate 1984. The development of metalinguistic abilities in children learning to read and write. In: Doehring, John – Valtin, Renate (eds.): *Language awareness and learning to read*. Springer Verlag, New York. 207–226.
- Veszelszki Ágnes 2012. A digilektus beszélt nyelvi jellemzői. In: Bárdosi Vilmos (főszerk.): *Tanulmányok. Nyelvtudományi Doktori Iskola. Asteriskos 1. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar doktori iskolák tanulmányai*. ELTE BTK, Budapest. 399–417.
- Vigotszkij, Lev Szemjonovics 2000. *Gondolkodás és beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Ziegler, J. C. – U. Goswami 2005. Reading acquisition, developmental dyslexia, and skilled reading across languages: A psycholinguistic grain size theory. *Psychological Bulletin* 131: 3–29.